

Kapronczay Károly

Magyar orvosi nyelv a XVIII. században

Közép- és Kelet-Európában és egyes dél-európai népek nyelvében a XIX. század első harmadában történt meg a szakmai kifejezések nyelvújítása, a szakkifejezések megváltoztatása, illetve megalkotása. Ez a legszélesebb társadalmi köröket érintő területeken (például oktatás, államigazgatási ügyek és eljárások stb.) használt, az adott területen beszélt nyelvek szabályainak megfelelő latinisított szavak, más nyelvekből átvett kifejezések kiiktatását jelentette. Az anyanyelvi szaknevek megalkotásának folyamata a felvilágosodás eszméinek a hatására kezdődött meg. Ez a folyamat egybeesett az egyes beszélt nyelvek irodalmi szókincsének gazdagodásával, az irodalmi nyelvből a latin és a német szavak vagy latinisított kifejezések kiiktatásával. Ezzel egy időben megindult az államigazgatás, a közlekedés, a honvédelem terén is az anyanyelvű gyakorlat megteremtése. Az új német szaknyelv gyakran tükörfordítással alkotta meg az új kifejezéseket. Hasonló folyamatokat tapasztalunk a Monarchia területén beszélt szláv nyelvek esetében is, de ebben a nyelvújítási folyamatban leginkább a cseh, a magyar és a horvát nyelvújítási törekvések mutatnak több hasonlóságot. Más jellegű volt a lengyel nyelvújítás: az általánosan kötelező latin közigazgatási nyelv mellett a lengyel nyelv teljesen egyenrangú volt az oktatásban, a szépirodalomban, a tudományos életben, így az állandóan fejlődő lengyel nyelvben más irányzatok érvényesültek a szaknyelvek kialakításakor. Az orosz nyelv fejlődésében az Orosz Tudományos Akadémia megalapítása (1725) játszott döntő szerepet, amely I. Péter által megkezdett korszerűsítési folyamat része lett. Az Orosz Tudományos Akadémia foglalkozott a közélet (közigazgatás, oktatás stb. területeivel) új formáinak és a szakmai közélet új nyelvzetének a kialakításával, de felügyelte – szakmai és nyelvi szempontokból – a könyvkiadást is. A cári reformpolitika évszázados lemaradást akart néhány évtized alatt behozni, így az előbb említett területek és a folyamatokat irányító háttérintézetek kiépítésére jelentős számú nyugat-európai – német, holland, angol, francia – szakembert hívtak be. Többek között feladatuk lett az új orosz értelmiség kinevelése: „az a szerencsés helyzet” állott elő, hogy a behívottak nem tudtak oroszul, és fordítva, így mindent oroszra kellett fordítani. A jelentős számú fordításon keresztül formálódott az orosz szaktudományi nyelv, illetve minden szakfolyóirat mellékleteiben új szóalkotások jegyzéke is szerepelt.

A közép-európai népek történetében Mária Terézia oktatási reformjai indították el a nyelvújítási folyamatokat. Az alsó- és középszintű oktatás új tantervében kiemelt hangsúlyt kapott a nyelvten, amelynek tankönyvei német mintára készültek. A horvát, a szerb, a szlovén, a szlovák, a cseh és a magyar iskolák számára elkészített nyelvtankönyvekre is komoly hatást gyakorolt a német nyelvtankönyv: a különböző grammatikákat a bécsi nyelvten szellemében dolgozták át. Szinte „mérceül” szolgált az, hogy előbb nyelvtankönyveket, helyesírási szabályzatokat írtak, majd hozzáfogtak az egységes nyelvi szótárak megszerkesztéséhez. A nyelvújítás folyamatát lassította, ha egy adott nemzeti területen nem volt egységesen elfogadott irodalmi nyelv, így a különböző nyelvjárásokból – nem kis viták árán – megformálták az egységes nemzeti irodalmi nyelvet. Ebből a szempontból a magyar irodalmi nyelv megalkotása könnyebb folyamat lett. A délszláv nyelveknél nemcsak az egyes nemzeti nyelvek megformálása volt a tét, hanem olyan egységes délszláv nyelvi struktúrát akartak megalapozni, amelybe az összes délszláv nyelv „besorolható” lett volna. A vegyes lakosságú területeken a nyelvten szerkesztő szerzők tekintettel voltak az ott élő más nyelvekre, így a megadott nyelvi példákat lefordították más, ott beszélt nyelvekre is. Például Marijan Lanosović szlavón (Szlavóniában beszélt horvát nyelv) nyelvtenében a példamondatokat magyarra is lefordította. Vagy az első szlovák nyelvten szerzője, Anton Bernolák latin nyelvű szlovák nyelvtenába magyar és német magyarázatokat is beillesztett.

ORVOSI NYELVÚJÍTÁS A XVIII. SZÁZADBAN A XVIII. század végén a hazai tudományos irodalom főként latin és német nyelven látott nyomdai napvilágot, de örvendetes tényként kell tudomásul venni, hogy a magyar nyelven kiadott könyvek száma emelkedett. A legtöbb anyanyelvű munka a mezőgazdaság és az orvosi felvilágosítás területéről származott. Igaz, az 1740-es évektől növekvő számban jelentek meg magyar nyelvű orvosi munkák, 1770-től, az első hazai egészségügyi törvény megjelenésétől határozottan érezhető lett az anyanyelvű orvosi könyvkiadás emelkedése. Ezen könyvek többsége fordítás volt, a fordítók jeles magyar orvosok: Weszprémi István, Dombi Sámuel, Szeli Károly, Marikovszki Márton, Madai Dávid Sámuel, Perliczi

János. Születtek önálló kutatásokon nyugvó orvosi könyvek is, például Weszprémi István, Csapó József, Mátyus István, Gömör Dávid, Rácz Sámuel tollából. Az utóbbi szerző élet-tani könyvét már tankönyvnek szánták, így nem csupán a kevésbé művelt olvasóknak kínált felvilágosító könyvek uralták ezt a területet. A szerzők az egyes szakkifejezéseket vagy tükörfordításban adták meg (de gyakran éltek a többnyelvű szómagyarázatokkal), vagy a könyv végéhez csatolt szótárban foglalták össze, zárójelben tüntették fel az addig használt latin, illetve német terminus technicust.

Kétségtelen, a szakmai nyelvújítás fontosságára Bessenyei György hívta fel a figyelmet 1778-ban, a *Magyarság* című cikkében: „Minden nemzet a maga nyelvén lett tudós, de idegenen soha...” – írta, de a részletes programot Decsy Sámuel fogalmazta meg 1790-ben a *Pannónia Pannóniai Fénix, avagy hamvából feltámadott Magyar Nyelv* című röpiratában Bécsben.

Ebben a nyelvújítást a magyarság megerősödéséhez szükséges eszköznek határozta meg. Nem csak külföldi példákra hivatkozott, indítványozta tudós társaságok és körök megalakítását, mivel az egyéni munka nem sok sikert hozhat. Nyugodtan hivatkozhatott erre a formára, hiszen 1779-től egyre több, laza keretek között működő szellemi munkaközösség foglalkozott nyelvújítással. A Bécsi Tudós Társaságnak és az Erdélyi Nyelvművelő Társaságnak is számos orvos tagja volt. A Bécsi Tudós Társaság 1789-ben a Magyar Kurírban pályázatot hirdetett magyar nyelvű pszichológiai munka megírására. Három pályamű érkezett be, amely kiírást Bárány Péter (1763–1829), Széchenyi Ferenc titkára nyerte meg, „Jelenséges lélek-mény” címmel. Sajnos a munka „cenzúrai nehezékségek” miatt nem jelenhetett meg nyomtatásban, mivel „több helyen Kantra támaszkodott műve megírása során”. A szerző nem volt orvos, viszont segítségére lehettek baráti körének orvos tagjai, így Decsy Sámuel és Kis József orvosdoktor. Az biztos, hogy a munka szakmai körökben ismert volt, mert – hivatkozva a szerzőre – több orvosi munkában használták Bárány szakkifejezéseit. A kézirat sajnos elkallódott, ami „szponzorok hiányában” nyomdai napvilágot nem látott kéziratok esetében gyakran előfordult.

A Bécsi Tudós Társaság 1789-ben másik pályázatot is kiírt egy magyar nyelvű megírására. Összesen öt munka érkezett be, köztük Földi János és Gyarmathy Sámuel orvosdoktoroktól. A pályázati munkák elbírálását az ún. „debreceni körre” bízták, amely a Debreceni Kollégium kevésbé ismert író tanárai közül kerültek ki. A bizottság legjobbnak Földi János munkáját találta, de dicséretre méltónak minősítette Gyarmathy Sámuel kéziratát is. Ennek ellenére a két munkát összedolgozva adták ki 1795-ben *Debreceni grammatika* címmel. E munkát a kortársak éles kritikával illették, Kazinczy Ferenc egyenesen a debreceni konzervativizmus csúcsának nevezte. Ennek megvolt az előzménye, hiszen Földi 1790-ben *Magyar nyelvkönyv* címmel ki akarta nyomtatni, ehhez lektornak Kazinczy Ferencet kérte fel. Kazinczy éles kritikát vetett papírra,

az ortológia megrögzött híveinek nevezte a debrecenieket. Személyes ellentétei voltak Gyarmathyval is. A vita rendkívül élessé vált, még Toldy Ferenc is – jó félvévszázaddal később – úgy vélekedett, hogy „legalább annyi kárt okozott a nyelvnek, mint hasznot, hiszen a református iskolákban hosszú évtizedekig tankönyvül szolgált”.

A magyar nyelvújítás nyelvújítás szempontjából meghatározó szerepet játszott az Erdélyi Nyelvművelő Társaság és annak szellemi vezetője, Aranka György (1793–1817). A társaság 1793 decemberében tartotta első ülését – igaz, még királyi engedély nélkül –, amelyen Aranka óvta a társaságot „hogy belterjes, csupán néhány ember érdeklődését kielégítő, javarészt literátus ember gyülekezetévé váljon”. Fő céljának a nyelv művelését, a tudományosság megteremtését tekintették. 1796 és 1801 között inkább a természettudományos magyar szaknyelv kifejlődésével foglalkoztak, ebben Aranka fő támogatója Benkő József botanikus volt, továbbá a kolozsvári Orvos-sebészeti Intézet tanárai, valamint a jeles erdélyi orvosok: Nyulas Ferenc (1758–1808) Gecse Dániel (1768–1824), Pataki Sámuel (1756–1824), Mátyus István (1725–1802), Soós Márton és Etienne András, akik munkássága a hazai tudományosság egyik fontos korszakát jelenti. Aranka nagy érdeme, hogy úgy tudta mozgósítani az erdélyi orvostársadalmat, hogy munkásságukkal ne csak a magyarság kultúráját gyarapítsák, de járuljanak hozzá a magyar orvosi nyelv kifejlődéséhez is. Aranka elsősorban gyógyvizekkel foglalkozott, ezért is támogatta Nyulas Ferenc és Pataki Sámuel ásványvízelemzéseket tartalmazó írásainak magyar nyelvű kiadását. Ugyancsak meghatározó szerepet játszott, hogy a kolozsvári orvos-sebészeti tanintézetben magyar nyelven történjen a sebész- és bábaképzés. A társasághoz kötődő Mátyus István *Ó- és Új Diaetikája* a magyar nyelvű orvosi szakirodalom legjelesebb munkái közé tartozik. A társaság legszínesebb egyénisége a kolozsvári születésű Gyarmathy Sámuel (1751–1830) volt, aki büszkén vallotta magáról, hogy orvosi munkája mellett legfontosabb feladata az anyanyelv művelése. 1788-ban hozzálátott az *Okoskodva tanító magyar nyelvmester* című munkájának megírásához, amelyet csak 1794-ben fejezett be, és kiadták 650 példányban. Még ebben az évben kiadta az *Új próba a magyar írás módjában* című művét, amely valójában egységesített helyesírási szabályzatnak felelt meg. Ezzel a két munkájával követte a közép-európai nyelvújítás „szabályait”, hiszen a nyelvű és helyesírás egysége lehet a további nyelvformálás alapja. Nyelvészeti tevékenysége az Erdélyi Nyelvművelő Társasághoz történt csatlakozása után felívelt, ez anyagilag támogatta munkáinak kiadását és további kutatásait: 1795 és 1798 között németországi tanulmányúton volt, a legtöbb időt Göttingenben töltötte. Ez az út – számos egyéb kutatások mellett – nyelvészeti szempontból a legeredményesebb lett. Meghatározónak bizonyult Ludwig Schlözerrel és Büttnerrel való megismerkedése. Ekkor írta meg a főművét (*Affinitas lingua Hungaricae cum linguis fennicae originis grammatica demonstrata*), amely 400 oldalon Göttingenben (1799) jelent meg. Ezért a munkájáért tagjai közé fogadta a Göttingeni

Tudós Társaság. Ezzel a munkájával Gyarmathy megalapozta a finnugor összehasonlító nyelvészetet. Igaz, a lapp nyelvvel való rokonság gondolatát Gyarmathy előtt már Sajnovics János (1733–1765) is felvetette 1770-ban, de feltételezését akkor a magyar tudományos élet mereven elutasította. Gyarmathy a nyelvrokonságot kiterjesztette az egész finnugor nyelvrokonságra, a vogul és az osztyák nyelvet jelölte meg a legközelebbi nyelvrokonságunknak. A török–magyar szóegyezéseket csupán a török népekkel való érintkezésekre és átvételekre vezette vissza, ezt viszont nem a nyelvrokonság bizonyítékainak tartotta. Nyelvészeti tevékenységének utolsó darabja az 1816-ban kinyomtatott etimológiai szótára lett, amelynek anyagát 57 nyelvből merítette. Viszont a függékben megjelentetett székely szószedetnek inkább néprajzi jelentősége van.

Meg kell említeni a XVIII. századi szótárirodalmat, nemcsak a korban szokásos és gyakori szótárszerkesztés szempontjából. Általánossá vált, mint más nemzetéknél is tapasztalhatjuk, hogy az orvosi tárgyú munkákat is szójegyzékekkel látták el, bár ekkor még nem látott napvilágot önálló orvosi szakszótár. A botanikai szaknyelv létrehozásában nagy érdemeket szerzett Csapó József debreceni orvos. Nyomdokain

haladt – több botanikai szószedet összeállításával – Benkő József, majd a terminológiát tökéletesítő két debreceni orvos, Földi János és Diószeghy Sámuel, de ehhez a tudós körhöz tartozott Szent-Györgyi József orvos, az első magyar állattani szószedet megszerkesztője.

A XVIII. század utolsó harmada, a magyar orvosi szaknyelv kialakulásának azon szakasza, amely teljesen szinkronban a szomszéd népek hasonló törekvéseivel, megalapozta a következő évszázadban új lendületet kapott magyar orvosi nyelvújítási mozgalmakat.

IRODALOM

Acherneckt, E. 1979. *Geschichte der Medizin*. Enke, Stuttgart,

Artelt, W. 1949. *Einführung der Medizin*. Enke, Stuttgart,

Magyary-Kossa Gyula 1929. *Magyar orvosi emlékek* I. köt. Budapest.

Benkő Loránd 1982. Kazinczy Ferenc és kora magyar nyelvtudomány története. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Buzinkay Géza 1970. Gyarmathy Sámuel (1775–1830). *Orvosi Hetilap* 111/26.

Toldy Ferenc 1864. *A magyar nemzeti irodalom története*. Emich, Pest.